

STASYS KEINYS

LIETUVOS VALSTYBĖ, TAUTA IR KALBA

*Nors žudė ir krimto**Tave praeitis atsidėjus, —**Tu amžių gal šimtą**Savaip nepaliauji skambėjus.*

A. Jakštas. Į lietuviškąją kalbą.

1900

Tautų ir jų kalbų likimui didelę svarbą turi savo tautinės (nacionalinės) valstybės buvimas. Jaustis lygia su kitais bei savita šiuolaikinio pasaulio nare ir jo kūrėja gali tik tauta, kuri pati yra savo protėvių ir tėvų žemės bei jos turtų šeimininkė, kuri nevaržoma, savo nuožiūra plėtoja krašto ūkį, mokslą, kultūrą, saugoja ir puoselėja savo kalbą, papročius, tikėjimus, savarankiškai ir lygiateisiškumo pamatu palaiško ryšius su kitomis tautomis ir jų valstybėmis. Juk kiekviena tauta yra tarsi nuostabi, nepakartojama, savita gėlė žmonijos gėlyne. Tas gėlynas ypač suvešėjo šiais laikais, kai iš didelę žmonijos dalį engusios ir svetimųjų priespaudoje laikusios kolonializmo sistemos griuvėsių savarankiškam gyvenimui prisikėlė ir atkūrė arba sukūrė savo tautines valstybes daugelis pasaulio tautų. Ateis diena, kai išsivaduos ir dar pavergtos tautos.

Tautinė valstybė paprastai nuolat rūpinasi tautos kalba — sudaromos normalios ir palankios sąlygos jai plėtotis, tirti bei mokyti, visokeriopai siekiama taip ugdyti kalbą, kad ji lengvai tenkintų visus ją vartojančios visuomenės ūkinius, medžiaginius ir dvasinius poreikius. „Tautos aukštesnis lavinimas ir dvasinis kilninimas gali būti įgyvendinti tik gimtąja kalba, nes ji yra tartum vartai, pro kuriuos visos didžios ir vaisingos idėjos pasiekia tautos sielą“, — „Lietuviškosios Biblijos istorijoje“ rašė Liudvikas Rėza¹. Šie prieš 175 metus parašyti gražūs ir teisingi žodžiai yra labai įsidėmėtini ir mūsų laikais.

Visos kalbos žmonijai reikalingos, visos, kaip ir patys jų vartotojai, iš prigimties yra lygios. Nė viena kalba kaip kalba nėra pranašesnė už kitas. Ir visai nesvarbu, ar ją vartoja šimtai milijonų, ar tik šimtai žmonių. Kai kalba imama pernelyg šlovinti, kai ji priešinama su kitomis kalbomis, kaip geresnė, gražesnė, tobulesnė ar pan., kai prie jos imami segioti pažyminiai *didžioji, galingoji*, tai rodo taip darančių žmonių, o kartais ir tokios visuomenės bent jos valdančiųjų sluoksnių didelę

¹ Cit. iš: Jovaišas A. Liudvikas Rėza. V.: Vaga, 1969. P. 170.

dvasinę nesveikatą. Tokias pažiūras turbūt dažniausiai, jei ne visuomet, lydi kitų kalbų menkinimas, o neretai ir stengimasis savo kalbą primesti kitiems. Istorija rodo, kad ypač tai būdinga daugiatautėms valstybėms, sudarytoms iš nukariautojų ir nukariautųjų. Pavergtųjų tautų kalbos paprastai neturi normalių, natūralių raidų ir funkcionavimo sąlygų; jos yra daugiau ar mažiau veikiamos, neretai net sąmoningai spaudžiamos vyraujančią padėtį užimančios pavergėjų kalbos.

Šiuolaikiniame pasaulyje yra daug kalbų, kurios nėra išaugusios kaip literatūrinės ir tenkina ne visas visuomenės reikmes. Įprasta manyti, kad maždaug devyni dešimtadaliai pasaulio kalbų neturi rašomosios atmainos, nėra literatūrinės. Ir netgi tos apie 300 literatūrinių kalbų labai skiriasi savo išplėtotumu ir funkcijomis. Tarp jų yra kalbų, kuriomis negalima įgyti ne tik aukštojo, bet ir vidurinio, deja, neretai ir pradinio išsilavinimo. Tokios liko ir dauguma iš šimto su viršum TSRS tautų kalbų.

Tačiau gimtoji kalba visiems brangi. Visos tautos stengiasi išsaugoti, ugdyti ir visapusiškai vartoti savo kalbą, ir tai yra kiekvienos tautos, kiekvieno žmogaus prigimtine teisė.

Lietuvos valstybė ir kalba

Viena iš teisinio kalbos įtvirtinimo, tam tikrais atvejais ir jos teisių gynimo formų yra tautos kalbos paskelbimas valstybine. Valstybinė kalba — paprastai tai pagrindinė valstybės gyvenimo kalba, vartojama visose tos valstybės veiklos srityse. Valstybine kalba skelbiami įstatymai (jų originalai prireikus gali turėti ir oficialių vertimų į kitas kalbas, taip pat ir į kitas tos valstybės gyventojų vartojamas kalbas), šia kalba atliekama raštvedyba, ji yra pagrindinė teismo, mokymo ir kt. sričių kalba.

Koks vaidmuo lietuvių kalbai yra tekęs Lietuvos valstybės istorijoje? Neabejotina, kad senaisiais Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės (DLK) laikais, ypač jos galybės ir tikrosios didybės metu, šnekamoji lietuvių kalba buvo vartojama ir didžiųjų kunigaikščių, ir daugelio didikų rūmuose, ir teisme, ir kitose kunigaikštystės institucijose. Tačiau nėra duomenų, kad ta kalba būtų vartota ir raštuose. Lietuvių raštija apskritai pasirodė tik XVI šimtmetyje, kai Lietuvos diduomenė tikriausiai nemaža dalimi jau buvo sulenkėjusi ar bent aplenkėjusi, o ar buvo kas rašoma lietuviškai anksčiau, galima tik spėlioti. K. Jablonskis savo lietuviškų žodžių iš senosios Lietuvos raštinių kalbos (ne lietuvių) rinkinyje remiasi tekstais nuo XIV a. galo (seniausi žinomi tokie raštai) iš esmės ligi DLK žlugimo XVIII a. gale. Jis sako, kad DLK „reikalų raštai buvo rašomi daugiausia nelietuviškai [išretinta cituojant. — S. K.] — rusiškai, vėliau lenkiškai, be to, lotyniškai ir vokiškai. Tuose nelietuviškai parašytuose raštuose yra nemaža ir lietuviškų žodžių“².

Labai gerai žinoma, kad DLK raštai visų pirma buvo rašomi vadinamąja kanceliarine kunigaikštystės kalba, kuri buvo tam tikra rytų slavų kalba (ją vieni vadina rusų, kiti senąja baltarusių, treči dar kitaip). Ta kalba buvo išleisti ir garsieji svar-

² Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje: Tekstai. K., 1941. D. 1. P. VII.

biausieji teisiniai DLK dokumentai „Lietuvos Statutas“ (1529, 1566 ir 1588 m.), kurie, be to, buvo išversti į lotynų ir lenkų kalbas (deja, ne lietuvių). Respublikos (Žečpospolitos) laikais DLK valstybės gyvenime vis plačiau įsigalėjo lenkų kalba. Lietuvių kalba nebuvo dėstomoji, mokslo ir raštinės kalba nė senajame Vilniaus universitete (1579—1832), nors, be abejo, tam tikrų nuopelnų lietuvių kalbai universitetas turi, bet tai jau kita kalba. Vis dėlto tai neleidžia manyti, kad lietuvių kalba skambėjo tik kaimo trobelėse ir dvarų bei bažnyčių laukuose. Tiek tie gausūs lietuviški žodžiai bei posakiai kitomis kalbomis parašytuose dokumentuose, tiek ir tam tikrų dokumentų likučiai rodo, kad DLK valstybės gyvenime lietuvių kalba buvo gyva iki galo.

Po Respublikos išsidalijimo ir Lietuvos atiteikimo Rusijos Imperijai sąlygų lietuvių kalbai reikštis svetimos valstybės gyvenime iš esmės, matyt, neliko. Tada prasiėjo ir buvo vis plečiama nuožmi rusinimo politika, įskaitant ir rašto surusinimo reikalavimą (spaudos draudimo laikais, 1864—1904 m.).

Pirmaisiais nepriklausomos Lietuvos Respublikos gyvavimo metais lietuvių kalba, be abejo,ėjo valstybinės kalbos pareigas, tačiau tai nebuvo patvirtinta įstatymų — neįrašyta nei į 1918 m. lapkričio 2 d., nei į 1919 m. balandžio 4 d. Valstybės Tarybos priimtus „Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinius dėsnius“, apie tai nekalbama ir 1920 m. birželio 10 d. Steigiamojo Seimo priimtoje „Laikinojoje Lietuvos Valstybės Konstitucijoje“.

Pirmą kartą Lietuvos valstybės istorijoje lietuvių kalba oficialiai buvo paskelbta valstybine nepriklausomos tautinės lietuvių valstybės — Lietuvos Respublikos — kalba 1922 m. Tai padarė Steigiamasis Seimas tų metų rugpjūčio 1 d. priimtoje „Lietuvos Valstybės Konstitucijoje“, kurios 6§ skelbė: „Valstybės kalba — lietuvių kalba. Vietinių kalbų vartojimą nustato įstatymas“³.

Apie valstybinę lietuvių kalbos padėtį kalbama ir vėlesnėse Lietuvos Respublikos konstitucijose. 1928 m. Respublikos Prezidento paskelbtos „Lietuvos Valstybės Konstitucijos“ 7 punktą yra lygiai toks pat, kaip ir ankstesnės (1922 m.) Seimo priimtųjų Konstitucijos 6§⁴. 1938 m. Ketvirtojo Seimo priimtoje „Lietuvos Konstitucijoje“ pakeista formuluotės dalis apie kitas kalbas. Štai visos tos Konstitucijos 7 straipsnis: „Valstybinė kalba — lietuvių kalba. / Įstatymu nustatoma, kuriuose Lietuvos kraštuose ir kuriose viešosiose įstaigose, be lietuvių kalbos, gali būti vartojamos ir kitos kalbos“⁵.

1938 m. „Lietuvos Konstitucija“ galiojo iki pat Lietuvos Respublikos užėmimo ir prijungimo prie TSRS. Tarybinio laikotarpio Lietuvoje veikusiose konstitucijose (1940 ir 1978 m.) valstybine lietuvių kalba nelaikoma — jose apskritai nerašoma apie valstybinę kalbą. Lietuvių kalba minima tik tų konstitucijų straipsnyje apie teismo proceso kalbą. Be to, bendriau (mokymas gimtąja kalba) rašoma teisės į mokslą straipsnyje.

³ Lietuvos valstybės konstitucijos. V.: Mokslas, 1989. P. [7].

⁴ Ten pat. P. [46].

⁵ Ten pat. P. [59].

Pakilus naujai tautinio išsivadavimo bangai, po bemaž pusės šimtmečio priešpaudos metų, 1988 m. lapkričio 18 d. Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba atkūrė lietuvių kalbos kaip valstybinės kalbos padėtį. Tada buvo priimtas papildomas respublikos konstitucijos (pagrindinio įstatymo) 77¹ straipsnis, kuriame skelbiama: „Valstybinė Lietuvos TSR kalba yra lietuvių kalba. / Lietuvos TSR užtikrina lietuvių kalbos vartojimą valstybės ir visuomenės organų veikloje, švietimo, kultūros, mokslo, gamybos ir kitose įstaigose, įmonėse bei organizacijose, valstybės rūpinimasi visapusišku lietuvių kalbos ugdymu ir mokymu. Sudaromos sąlygos ugdyti ir kitas Lietuvos TSR vartojamas kalbas, mokytis ir vartoti rusų kalbą kaip TSRS tautų tarpusavio bendravimo priemonę“⁶. Ši formuluotė yra perdėm kompromisinė, joje vienas svarbiausių kalbos politikos klausimų sprendžiamas Tarybų Sąjungoje primygtinai diegtos tautinių mažumų ir rusų dvikalbystės pamatu. Tokia formuluotė, nors ir būdama šioks toks žingsnelis į priekį, gal kiek galėjęs palengvinti lietuvių kalbos padėtį anuo metu, visuomenės negalėjo patenkinti ir nepatenkino, nes netgi teisiškai nebuvo panaikintos priežastys, nustumusios lietuvių kalbą į antrosios kalbos padėtį daugelyje gyvenimo sričių, o iš kai kurių ir visai išstūmusios.

Po trejeto mėnesių, 1989 m. vasario gale, spaudoje buvo paskelbtas naujos Lietuvos TSR konstitucijos projektas. Ir nors jis taip ir liko projektas, tačiau dėl lietuvių kalbos klausimo sprendimo yra vertas prisiminti. To projekto 81 straipsnyje, paskelbus, kad lietuvių kalba yra valstybinė, nevardijamos tos kalbos vartojimo sritys, visai nekalbama apie rusų kalbą; čia tik kalbama apie garantijas, sudaromas kitoms kalboms: „Lietuvos TSR garantuoja reikiamas sąlygas ugdyti ir kitas Respublikoje vartojamas kalbas“⁷. Žinoma, gali kilti klausimas, kodėl pagrindiniame valstybės įstatyme kalbama apie kitų kalbų ugdymą ir to sąlygų garantijas. Nepriklausomos Lietuvos 1922, 1928 ir 1938 m. konstitucijose santykis su kitomis kalbomis rodosi formuluotas kur kas geriau, nors ir tą formuluotę būtų galima tikslinti.

1990 m. kovo 11 d., susirinkusi į pirmąją sesiją, Respublikos Aukščiausioji Taryba priėmė aktą dėl nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo, atnaujino 1938 m. gegužės 12 d. „Lietuvos Konstitucijos“ veikimą visoje atkurtos Lietuvos Respublikos žemėje, tuoj pat jos galiojimą sustabdė ir patvirtino „Lietuvos Respublikos Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą“. Šio įstatymo 7 straipsnis yra skirtas kalbai: „Valstybinė Lietuvos Respublikos kalba yra lietuvių kalba. / Lietuvos Respublika užtikrina lietuvių kalbos vartojimą Valstybės ir visuomenės organų veikloje, švietimo, kultūros, mokslo, gamybos ir kitose įstaigose, įmonėse bei organizacijose, Valstybės rūpinimasi visapusišku lietuvių kalbos ugdymu ir mokymu. Sudaromos sąlygos vartoti ir ugdyti tautinių bendrijų kalbas“⁸. Šioje formuluotėje taip pat, kaip ir minėtoje 1988 m. lapkričio 18 d. formuluotėje, plačiai ir gana ne-

⁶ Ten pat. P. [197]; Lietuvos TSR valstybinė kalba: Svarbiausi dokumentai. V.: Mintis, 1989. P. 11.

⁷ Lietuvos valstybės konstitucijos. P. [216].

⁸ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos (pirmojo šaukimo) pirmoji sesija (1990 m. kovo 10–13 d. I–VII posėdžiai) / Stenogramos. V., 1990. P. 313; Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos ir Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo dokumentų rinkinys. V., 1991. T. 1. P. 34.

apibrėžtai suprantama valstybinės kalbos sąvoka, t. y. jos funkcijos ir vartojimo sritys. Taip atsitiko dėl to, kad Pagrindinio įstatymo (konstitucijos) straipsnyje imtasi vardyti valstybinės kalbos vartojimo sritis, be to, tai padaryta nepakankamai tiksliai ir neišsamiai (pridėta „ir kitose įstaigose, įmonėse bei organizacijose“). Tokie dalykai paprastai nustatomi ne konstitucijoje, o kituose valstybės įstatymuose (galėtų būti atskiras kalbų įstatymas ar įstatymas dėl valstybinės kalbos vartojimo), lygiai kaip, pavyzdžiui, konstitucijoje tik pasakoma, kas yra valstybės herbas ir kokia yra jos vėliava, bet kur, kada ir kaip jie vartojami, nustatoma tam tikrų kitų įstatymų. Be to, straipsnio tekste vartojamas neapibrėžtos reikšmės terminas *tautinių bendrijų kalbos*.

Tokia yra teisinė valstybinės lietuvių kalbos klausimo padėtis. Teisinis bet kurios teisės ar statuso įforminimas padaro teisėtus tos teisės ar statuso įgyvendinimo veiksmus, atliekamus įstatymo ribose. Tai yra labai svarbi teisėtumo prielaida, tačiau ji nelemia kalbos tikrosios padėties visuomenės gyvenime. Eiti valstybinės kalbos pareigas, susidarius tinkamoms sąlygoms, kalba gali ir nebūdama įstatymais tam paskirta. Jau minėta, kad 1918–1922 m. laikinosiose Lietuvos Respublikos konstitucijose valstybinės kalbos klausimas nekeltas, bet faktiškai lietuvių kalba tokia buvo jau ir anuo metu. Rusų kalba faktiškai visą laiką atliko ne tik Rusijos TFSR, bet ir visos TSRS valstybinės kalbos funkcijas, nors oficialiai tokia padėtis jai pripažinta tik 1990 m. balandžio 24 d. įstatyme „Dėl TSRS tautų kalbų“. Tiesa, tame įstatyme rusų kalba pavadinta ne valstybine, o oficialiąja TSRS kalba, bet tai galima laikyti terminologiniu žaismu, nes TSRS teisės praktikoje *oficialiosios kalbos* ir *valstybinės kalbos* terminai reiškia tą patį⁹.

Visai normalu ir natūralu, kad tautinėje valstybėje kaip valstybinė kalba yra vartojama tos tautos kalba. Suteikiant valstybinės kalbos statusą, čia tik teisiškai pripažįstama bendrinės nacionalinės kalbos padėtis valstybės gyvenime. Normaliomis sąlygomis kitų tautybių žmonės supranta, kad jie gyvena ne savo tautinėje valstybėje ir dėl to nereikalauja, kad jų kalbos būtų sulygintos teisių atžvilgiu su pagrindine valstybės kalba ar juoba kad jos būtų pripažintos netgi svarbesnės. Pavyzdžiui, lietuviams, kinams ar rusams, gyvenantiems Prancūzijoje, Vengrijoje, Vokietijoje ar netgi JAV, turbūt nė į galvą neateina reikalauti, kad tose valstybėse lietuvių, kinų ar rusų kalbos būtų sulygintos teisėmis su prancūzų, vengrų, vokiečių ar anglų kalbomis, paskelbtos kartu su jomis valstybinėmis ar net pripažintos tų valstybių įvairiatautių gyventojų tarpusavio bendravimo priemone. Tačiau tokių problemų nuolat kildavo ir yra keliami tokiose „suverenišiose valstybėse“, kaip sąjunginės tarybų respublikos. Čia nuolat ar tik laikinai (pavyzdžiui, kariuomenė, įvairūs kuriam laikui atsiųsti tarnautojai ir kt.) gyvenantys rusai (ar kitos tautybės asmenys, kurie, paprastai be jų atsiklausymo, automatiškai pridedami prie rusų kaip rusiškai kalbantys žmonės) gali reikalauti savo (rusų) kalbai bet kurios respublikos

⁹ Жг. Юридический энциклопедический словарь. 2-е дополненное издание / Гл. ред. А. Я. Сухарев. М.: Советская энциклопедия, 1987. С. 87, 303 (straipsniai *государственный язык, официальный язык*); Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. V., 1984. T. 12. P. 47 (straipsnis *valstybinė kalba*).

valstybinės kalbos statuso, o iš tikrųjų privileijuotos padėties, t. y., kad tikrieji tos žemės savininkai su jais kalbėtų jų pačių (ateivių) kalba. Be to, jų teises karštai remia centrinė (iš tikrųjų rusų) valdžia, taip karštai, kad paprastai tik ir kalbama apie rusiškai kalbančių žmonių „skriaudas“ ir teises, visiškai nepaisant, kokios skriaudos ir neteisybės daromos visoms kitoms tos didžiulės supervalstybės tautoms. Visų laimei tokių reikalavimų dėl savo kalbų bent kol kas nekelia armėnai, baltarusiai, kazachai, totoriai, ukrainai, vokiečiai, žydai ir daugelio kitų tautybių žmonės, gyvenantys ne savo respublikose ar šalyse. Beje, Lietuvoje taip pat yra keliamas dar ir lenkų kalbos klausimas dalyje vadinamojo Vilniaus krašto.

Sąjunginių TSRS respublikų kalboms valstybinių kalbų (ne tik visos TSRS, bet ir tų respublikų ribose) statusas nebuvo pripažįstamas, remiantis V. Lenino pažiūromis tuo klausimu. V. Lenino teiginiai ir sudaro teorinę TSKP ir TSRS valstybės varomos kalbų politikos atramą. Bet tokių požiūrių ne visuomet buvo laikomasi. Dabar paprastai nutylima, kad trečiojo dešimtmečio pradžioje dešimtyse kalbų buvo paskelbtos valstybinėmis savo sąjunginių bei autonominių respublikų ribose. Be to, buvo kuriamas daugelio kalbų raštas (iš pradžių ne rusų raidyno pamatu), sudarinėjami įvairių sričių terminai. Tačiau greit buvo pakilta į kovą su „buržuaziniais nacionalistais“, sprendusiais kalbos klausimus. Baltųjų istorijos dėmių apstu ir čia — neaiškinama, kieno nutarimais ar nurodymais ir kada valstybinių kalbų statusai buvo panaikinti, raidynai perdirbti rusų raidyno pamatu, o tautinių mažumų terminologija urmu rusinama. Tad apstu turėtų būti slaptųjų protokolų — nutarimų, nurodymų kalbos klausimais. Susidaro įspūdis, kad tas trumpas tautų atgimimo laikotarpis buvo leistas tam, kad išaiškėtų „nacionalistiniai“ šovinistų bolševikų priešai, lygiai kaip tuo pat metu paskelbtas nepas (naujoji ekonominė politika) jiems leido išaiškinti „klasinius“ priešus. Po to buvo paleista į darbą pragariškoji žmonių naikinimo mašina.

Neabejotinas kalbų politikos, kuria draudžiamas kalbų iškėlimas į valstybinės kalbos padėtį, tikslas — atimti iš tautinių mažumų (t. y. ne rusų) teisinį pamatą ginti savo gimtąsias kalbas ir sudaryti palankias sąlygas kitai (t. y. rusų) kalbai vis plačiau diegti į visas valstybės ir visuomenės gyvenimo sritis. Tokia politika skrupulingai, be atodairos Tarybų Sąjungoje ir buvo įgyvendinama. Į tokias sąlygas po nepriklausomos Lietuvos valstybės sunaikinimo 1940 m. pateko lietuvių kalba.

Pavergtos tautos kalba

Tarybų Sąjungoje nuosekliai buvo plečiamas rusų kalbos vartojimas, apimdamas vis naujas valstybės ir visuomenės gyvenimo sritis. Tuo pat metu palaipsniui stumiamos iš atitinkamų vartosenos sričių tautinių mažumų, tarp jų ir vadinamųjų sąjunginių respublikų vietinių gyventojų, kalbos. Tokia kalbų politika tiesiogiai plaukia iš TSKP nacionalinės politikos pamatinio principo, kuriuo laikomas tautų susiliejimas (слияние наций), kitaip sakant, asimiliacija. Tos politikos be išlygų laikomasi, jai įgyvendinti negailima lėšų, nesiskaitoma su reikalingomis priemonėmis.

Ilgus metus TSRS buvo varomas atviras visų be išimties nerusų tautų ir tautelių rusinimas. Tam kompleksiskai (suderintai) naudojamos ekonomikos, politikos,

kultūros, demografijos priemonės, varoma reikalinga to propaganda. Štai kaip palyginti neseniai rašė vienas iš komunistų partijos nacionalinės politikos teoretikų: „Iš esmės kalbinį visų tautų ir tautelių (наций и народностей) gyvenimą keičia išsivystęs socializmas. Kasmet vis labiau didėja svoris ir reikšmė kalbų, nesančių tautų, tautelių nacionalinėmis kalbomis. Tai ypač ryšku iš rusų kalbos kaip tautų tarpusavio bendravimo priemonės (средства межнационального общения) vaidmens didėjimo. Aišku, kad šiuo metu mūsų šalyje faktiškai nėra vienos nacijos (однонациональных) teritorijų. Kasmet didėja respublikų daugiatautiškumas (многонациональность), stiprėja ir ekonominis tarpusavio priklausymas (взаимозависимость), ir teritorinis bei dvasinis kultūrinis tautų, tautelių skverbimasis vienu į kitas (взаимопроникновение).

Išsivystęs socializmas kelia į naują, aukštesnį lygį respublikų ekonomiką ir kultūrą. Plečiasi kadrų mainai, dideli liaudies ūkio specialistų būriai (контингенты) perkeliama iš vienu respublikų į kitas, kasmet vis labiau įsisavinami vieni kitų kultūros laimėjimai (взаимообогащение достижениями культуры). Daug kartų suintensyvėja tautų, tautelių tarpusavio bendravimas. Šie objektyvūs ir istorijos atžvilgiu pažangūs visuomenės pokyčiai negali neturėti esminės įtakos tautos, tautelės bendravimo priemonės pobūdžiui“¹⁰.

Tarybų Sąjungoje viskas laikoma vieninga — vieninga (t.y. unitarinė) valstybė, vieningas (t.y. vienas) ekonomikos kompleksas, vieninga tarybinė kultūra, literatūra, vieningas tarybinis mokslas, pagaliau vieninga tarybinė liaudis ar tauta (rusų kalbos žodžio *народ* daugiareikšmiškumas¹¹ sudaro palankias sąlygas terminą *единый советский народ* suprasti kaip patinka). Šioje vieningumą, t. y. vienumą, neišardomumą ar neskaidomumą, žyminčių terminų virtinėje trūksta vieno — vieninga tarybinė kalba. Tačiau ir šis terminas lengvai numanomas ir dažniausiai vartojamas, tik išreikštas kitais žodžiais — tautų tarpusavio bendravimo kalba (язык межнационального общения), o ta kalba, be abejo, „vieninga“. Rusų kalbos kaip TSRS tautų tarpusavio bendravimo priemonės statusas paprastai suprantamas plačiausiai — jis perkeltas iš respublikų tarpusavio ir centro valdžios bei respublikų santykių srities ir į žmonių bendravimo bet kurioje TSRS vietoje sritį. Daugelį metų taip jis diegtas. Ir reikia pasakyti, kad tam tikra visuomenės dalis (iš visko sprendžiant, nemažą) dėl nuolatinio kalbinio spaudimo, visokeriopo rusų kalbai palankaus bendravimo etiketo diegimo su tokia padėtim buvo apsiratusi ar net su ja susitaikiusi (pokalbiai su nepažįstamais žmonėmis viešose vietose — įmonėse, įstaigose, transporto priemonėse ir kt., ypač didesniuose miestuose — neretai buvo bent pradedami rusiškai, tautiniu atžvilgiu mišrių kolektyvų viešajame gyvenime paprastai vartota rusų kalba ir t. t.). Iš dalies, matyt, teisingai buvo vienas iš tarybinės bilingvistikos šulų J. Dešerijevs, į klausimą „bendravimo su kitų tau-

¹⁰ Ханазаров К. X. Решение национально-языковой проблемы в СССР. Издание 2-ое, дополн. М.: Изд-во политической лит-ры, 1982. С. 153—154.

¹¹ S. Ožegovo „Rusų kalbos žodyne“ aiškinamos 4 žodžio *народ* reikšmės — 1. valstybės, šalies gyventojai. 2. nacija. 3. pagrindinė, dirbančioji šalies gyventojų dalis. 4. žmonės. (Ожегов С. И. Словарь русского языка. Издание 7-ое, стереотипное. М.: Советская энциклопедия, 1968. С. 378).

tų atstovais respublikoje ir už jos ribų kalba“, lentelėse iš visų sąjunginių respublikų (be Rusijos) pateikdamas vieną atsakymą — rusų kalba¹².

Lietuvių tauta, 1940 m. Tarybų Sąjungai užėmus ir sunaikinus jos tautinę nepriklausomą valstybę, iš karto pajuto, kas tai yra tarybinė nacionalinė politika ir iš jos plaukianti kalbų politika. Lietuvių kalba nustojo buvusi valstybinė kalba, ir greta jos imta vartoti rusų kalba, o iš kai kurių sričių, visų pirma iš kariuomenės, greitai laikui ji buvo visai išstumta. Palaipsniui ji buvo stumiama ar net išstumta ir iš daugelio kitų visuomenės gyvenimo sričių (nevirtota karo įstaigose ir mokyklose, partijos, vidaus reikalų ministerijos mokyklose, beveik išstumta iš transporto, ypač oro, jūrų ir geležinkelio, daugelio gamyklų ir net gamybos sričių, taip pat įstaigų raštvedybos). Vis labiau rusų kalba išgalėjo komunistų partijos ir valdžios įstaigų veikloje. Ji pasidarė pagrindinė viešoji daugelio tautiniu atžvilgiu mišrių darbo kolektyvų gyvenimo (vaizdinės agitacijos, įvairių viešai kabinamų dokumentų, taip pat posėdžių, pasitarimų, susirinkimų) kalba. Mokslo, išskyrus visų pirma lietuvių filologiją ir Lietuvos istoriją, darbai imti skelbti beveik vien rusiškai. Lietuvių kalba buvo stumiama iš kultūros (nustota dubliuoti kino filmus), viešosios informacijos priemonių (didžioji Lietuvos televizijos programos dalis visą laiką buvo rusiška, be to, kartu retransliuotos TSRS televizijos programos, gausėjo rusiškai arba dviem kalbomis leidžiamų laikraščių ir žurnalų, o lietuviškų leidinių apimtis iš kelių kartų buvo mažinama), knygų leidybos (vis didesnė knygų dalis buvo leidžiama rusų kalba) ir kt.

Rusinimo tarnaitė buvo paversta visa švietimo sistema. Pirmiausia visose mokyklose, pradedant pradinėmis ir baigiant aukštosiomis, buvo įvestas rusų kalbos mokymas. Nemažai metų jos mokyti imta jau vaikų darželiuose. Dalies specialybių Lietuvoje veikiančiose mokyklose buvo mokoma tik rusiškai, rusiškai dėstyti kai kurie mokomieji dalykai (visur — karinis rengimas, o specialistus rengiančiose mokyklose pasitaikydavo ir kitų). Daugumos vidurinės mokyklos dalykų vadovėliai versti iš rusų kalbos, o didžiąją dalį aukštųjų mokyklų, technikumų ir net profesinių mokyklų specialybės dėstomųjų dalykų teko mokytis iš rusiškų vadovėlių. Netgi vidurinėms mokykloms ne visos mokomosios priemonės buvo parengtos lietuviškai (istorijos ir geografijos žemėlapiai, dauguma mokyklinių atlasų).

Iš esmės visi civiliniai viešieji užrašai buvo pateikiami dviem kalbomis, o kariniai — paprastai vien rusiškai. Dvikalbystė vis plačiau, vis griežčiau buvo diegiama į visas gyvenimo sritis. Ji buvo padaryta TSKP ir TSRS valdžios kalbų politikos šerdimi. Pagrindinė TSRS kalbinių santykių raidos kryptis — iš tautinių mažumų (ne rusų tautų) vienkalbystės per dvikalbystę į rusų vienkalbystę. Iš esmės visoje Tarybų Sąjungoje buvo įžengta į tautinių mažumų dvikalbystės tarpsnį, o kai kur netgi sąjunginėse respublikose, rodos, sparčiai artėta prie rusiškosios vienkalbystės. Lietuvoje daugiausia dvikalbystės paveikti kai kurie didieji miestai ir, matyt, lenkų tautinė mažuma.

¹² Дешериев Ю. Д. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. Развитие общественных функций литературных языков. М.: Наука, 1978. С. 86, 106, 133, 161, 184, 206, 229, 253, 274, 299, 326, 352, 369, 387.

Palaiškyti ir plėsti rusų kalbos vartojimą, diegti dvikalbystę turėjo gausiai į įvairias komunistų partijos, valdžios ir kitas įstaigas, taip pat įmones, statybas iš TSRS siunčiami lietuviškai nemokantys ir nesimokantys valdininkai, šiaip tarnautojai, specialistai, net darbininkai. Be abejo, būta ir tokių, kurie atsikėlė savo iniciatyva, ieškodami geresnio gyvenimo. Tad nuo pat pradžios buvo pradėta krašto kolonizacija, suderinta su lietuvių ir kitų vietinių gyventojų represijomis, vežimais į Sibirą ir pagaliau repatriacijomis, verbavimais į darbus kitose respublikose.

Gausėjant rusiškai kalbančių žmonių (prie jų reikia pridėti ir kariuomenę), buvo steigiamos rusų mokyklos, kitos švietimo ir kultūros įstaigos, vis daugiau rusiškai leidžiama periodinės spaudos, knygų. Tai savo ruožtu susiję su tų sričių rusų specialistų, tarnautojų gausėjimu.

TSRS ir Rusijos aukščiausieji valdžios organai bei pareigūnai, remdamiesi žmogaus teisių gynimu, stengiasi išsaugoti rusų ir kitų rusiškai kalbančių kolonistų privilegijuotą padėtį tautinių mažumų žemėse, o sumančius grįžti į savo tėvynę aiškiai tendencingai vadina pabėgėliais. Nuolatinis rusų ir kitų rusiškai kalbančių žmonių interesų kėlimas į pirmą vietą 1985 m. prasidėjusios TSRS pertvarkos metais, šio klausimo pabrėžimas ir iškėlimas į pirmąją nacionalinių santykių vietą apnuogino TSKP ir TSRS vyriausybės varomos nacionalinės politikos esmę. TSRS visą laiką buvo ir liko tautinių mažumų nacionalinės spaudos ir naikinimo šalimi, iš tautų kalėjimo (taip paprastai vadinama carų Rusijos Imperija) ją norėta paversti tautų kapais.

Tačiau galutinis nacionalinio klausimo Tarybų Sąjungoje išsprendimas, t. y. tautinių mažumų išnykimas, tas oficialiai vadinamas susiliejimais, nevilioja nė vienos tautos. Todėl, pirmai progai pasitaikius, visoje didžiulėje valstybėje kilo galingas tautinio atgimimo ir išsivadavimo judėjimas. Pirmoji nepriklausomos tautinės valstybės atkūrimo keliu žengia Lietuva. Nėra abejonių, kad tuo keliu pasuks visos TSRS pavergtos tautos, kurioms dar liko bent kiek dvasinių jėgų tai padaryti, nes tik nacionalinėje valstybėje gali būti pagal tautos valią sutvarkytas jos gyvenimas, nevaržoma klestėti tautos kalba.

1990 m. birželis

THE LITHUANIAN STATE, NATION AND LANGUAGE

Summary

The first part of this paper briefly surveys the usage of the Lithuanian language during the existence of the Lithuanian state. In spite of the fact that the governmental institutions of the Grand Duchy of Lithuania used Lithuanian, for the writing purposes the so-called office language of the Eastern Slavs, later Polish and Latin were used. At the end of the 18th century, after Lithuania was annexed to Russia, the Lithuanian language was completely replaced by Russian. For some time even the Lithuanian spelling was Russified by force. (Lithuanian press was banned from 1864 to 1904.)

The year 1918 saw the restoration of independent Lithuania, and the Lithuanian language started to be used as a state language. In accordance with "The Constitution of the Lithuanian State" adopted by the Constituent Diet in 1922, Lithuanian was declared the official state language. However in 1940, after the annexation of the independent Lithuanian Republic by the

Soviet Union, Lithuanian lost its status as a state language. It regained its status in 1988, when the Supreme Council of the then Lithuanian SSR adopted an additional article to the Constitution. This article is repeated in the New Provisional Law of the independent Republic of Lithuania adopted on March 11, 1990.

The second part of the present paper deals with the status of languages in the former Soviet Union. At the beginning of the 1940s, the language policy favoured the development of the so-called little languages. A number of languages were declared state languages within the borders of a separate union and autonomous republics. However, soon it was passed on the Great Russian Chauvinism-based assimilation of national minorities. The Russian language started to be widely used in all spheres of life of both union and autonomous republics. Exceptional conditions were created for the Russian language and Russian-speaking people. During the years of perestrojka, the influence of Russian increased considerably, supported by general Soviet policy toward non-Russians and their languages, which even allowed declaring Russian as an official language of the then USSR.

1988 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, kurioje buvo pakeičiamas 141-asis straipsnis, buvo įrašoma, kad Lietuvių kalba yra valstybinė. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės.

1990 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, kurioje buvo pakeičiamas 141-asis straipsnis, buvo įrašoma, kad Lietuvių kalba yra valstybinė. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės.

1990 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, kurioje buvo pakeičiamas 141-asis straipsnis, buvo įrašoma, kad Lietuvių kalba yra valstybinė. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės.

1990 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, kurioje buvo pakeičiamas 141-asis straipsnis, buvo įrašoma, kad Lietuvių kalba yra valstybinė. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės.

1990 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, kurioje buvo pakeičiamas 141-asis straipsnis, buvo įrašoma, kad Lietuvių kalba yra valstybinė. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės.

1990 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, kurioje buvo pakeičiamas 141-asis straipsnis, buvo įrašoma, kad Lietuvių kalba yra valstybinė. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės. Šiame straipsnyje taip pat buvo nurodoma, kad Lietuvos Respublikos teritorijoje yra kitos tautos ir tautinės grupės, kurios kalbomis yra valstybinės.